

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה מה: עיקר וטפל במאכלים נפרדים

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מה: עיקר וטפל במאכלים נפרדים

רקע

המשנה מחדשת שברכת העיקר פוטרת את הטפל מברכה. יש שני סוגים של עיקר וטפל: א. תבשיל אחד המורכב מחומרים שונים, שחלקם עיקריים וחלקם טפלים. ב. שני מאכלים שונים, שאחד טפל לשני. בדין הראשון עסקנו לעיל [סוגיות ה-ו עמ' 13-21], וכעת נתמקד בדין השני.

מקורות

א. מד. "מתני' הביאו לפניו מליח... שאין בה שריף אינה סעודה"

ב. רש"י ד"ה פירות גנוסר

תוס' ד"ה באוכלי

רי"ף לא--לב., "מתני' הביאו לו מליח... באוכלי פירות גנוסר שנינו"

תלמידי רבינו יונה ד"ה מתני', גמ'

ג. תרומת הדשן סי' לא

ד. רמב"ם הל' ברכות פ"ג ה"ז

ה. שו"ע סי' ריב, ומשנה ברורה [שער הציון אות ט]

תרומת הדשן חלק א (שו"ת) סימן לא

שאלה: מי שרוצה לשתות יין בשחורית או בצהרים לאחר השינה, וקשה לו לשתות אליבא דריקנא, ומביאין לו מאכל מתובל או חריף וכי האי גוונא שהוא ממתיק השתייה, צריך לברך על אותו מאכל או לאו?

תשובה: דהך מילתא לכאורה דמי ממש להא דאמרינן פרק כיצד מברכין [מא]. מברך על הצנן ופותר את הזית. ופירש רש"י התם, דצנן הוא עיקר אכילתו, ואינו אוכל הזית אלא כדי למתק מרירתו של הצנן, ולכך פוטרו, כדתנן התם: כל שהוא עיקר ועמו טפלה, מברך על העיקר ופותר את הטפילה. והכי מפרש ליה התם בגמרא. ואיתא התם באשירי בההיא פירקא, בענין דברים הבאים בתוך הסעודה [רא"ש סי' כו], דהך מילתא דצנן וזית לא איירי שאוכלים ביחד, אלא אפילו בזה אחר זה. ואם כן היינו ממש כעין שאלתינו, דכיון דמאכל אינו בא אלא רק להמתיק השתייה, מברך על השתייה, ופותר את המאכל. ויש לחלק, דהתם העיקר נאכל קודם ומברך עליו, ובזה נפטר הטפל. אבל בנידון דידן הטפל נאכל קודם; ואיך יתכן שיפטרנו העיקר אחר כך בברכתו למפרע, וכבר היה נהנה בלא ברכה. אמנם מצאתי הועתק מתשובת אור זרוע [שו"ת מהר"ח או"ז סי' לח], אותם שאוכלים גרעיני גודגדניות, כדי למתק השתייה, אינו מברך עליהן בורא פרי העץ כמו שמברכין על כל גרעיני פירות האילן, אלא מברך עליהן שהכל, הואיל והן באין רק למתק השתייה, עכ"ל. מהכא משמע, דבנידון דידן נמי, מברך על המאכל שהכל, אפילו אם ברכתו בענין אחר, אבל אינו פטור לגמרי מחמת ברכת השתייה, שהיא עיקר, וצריך לחלק בין ההיא דצנן וזית, כמו שחלקתי. אבל אין נראה לחלק, משום דגבי צנן וזית תרווייהו מידי אכילה נינהו, ואתיא ברכת אכילה העיקר, ופותר ברכת אכילה הטפל, אבל לא אמרינן דתיתי ברכת שתייה, אפילו שהוא עיקר,

לפטור ברכת אכילה אפילו אם האכילה טפילה לשתייה, דהא פריך תלמודא: אי הכי יין נמי נפטרי פת? ולא מחלקינן הכי. ואין לומר דודאי אכילה פוטר שתייה, אבל לא שתייה אכילה, דמאי שנא? דנהי נמי דקיימא לן שתייה בכלל אכילה, ולא אכילה בכלל שתייה, כדאיתא פרק ג' דשבועות [כב.], מכל מקום לענין נידון דידן, אין לחלק הכי, דהא קמזן דברכת העיקר פוטר ברכת הטפל אף על פי שאין הברכות שוות כלל, אלא על כרחך היינו טעמא, דלא תקנו חכמים לברך על שום אכילה או שתייה אם באין הן לטפילה.

הסבר הסוגיה

הביאו לפנינו מליח תחלה ופת עמו מברך על המליח ופוטר את הפת שהפת טפלה לו. זה הכלל: כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוטר את הטפלה. [משנה מד.]

המשנה מחדשת שני חידושים: א. האוכל שני מינים שאחד מהם עיקר והשני טפל אינו חייב לברך על הטפל, וברכת העיקר פוטר את הטפל¹. ב. אפילו לחם שהוא עיקר מזונו של האדם יכול להיות טפל². משמעות החידוש השני של המשנה היא שהגדרת עיקר וטפל הנה סובייקטיבית ותלויה בדעתו של האדם בשעת אכילתו. המעוניין במליח ואוכל את הפת כדי להפיג מליחותו של המליח, מברך על המליח ופוטר את הפת, והמעוניין בפת ומלפת בו מליח כדי להטעימה, מברך על הפת ופוטר את המליח.

הגמ' מקשה על החידוש השני של המשנה: "ומי איכא מידי דהוי מליח עיקר?!" ניתן להבין את שאלת הגמ' בשתי דרכים: א. הגמ' אינה מקבלת שהגדרת עיקר וטפל תלויה בדעתו של האדם בלבד, והיא קובעת שפת היא חשובה ומוגדרת כ"עיקר" אף כשדעתו של האדם רק להפיג בה את טעם המליח. ב. הגמ' אכן סוברת שהגדרת עיקר וטפל תלויה בדעתו של האדם, ושאלת הגמ' היא שאלה מציאותית. הגמ' מקשה וכי יש מקרה מציאותי שדעתו של אדם על אכילת מליח? והרי מליח נאכל רק ללפת בו את הפת!

מרש"י [ד"ה פירות גנוסר] משמע שהוא מפרש כדרך הראשונה. רש"י מפרש את הגמ' המעמידה את המשנה באוכלי פירות גנוסר: "פירות גנוסר - פירות ארץ ים כנרת חשובים מן הפת". בדברי רש"י מבואר שפת חשובה יותר ממליח, ולכן אף כשאוכל את הפת להפיג את

¹ תוס' [ד"ה מברך] ותלמידי רבינו יונה [ד"ה מתני'] אומרים שדין זה אינו חידוש שהרי למדנו אותו מהמשנה [מב.]. שפת פוטר את הפרפת. לפי ההבנה [עיין לעיל עמ' 135] שפת אינה פוטר מדין עיקר וטפל אלא מפני ש"המוציא" היא ברכת הסעודה, גם בדין זה יש חידוש.

² מהדוגמא של המשנה היה ניתן להבין שרק אכילה שאין בה הנאה ומטרתה להפיג את טעמו של העיקר בלבד מוגדרת כטפל, אך הגמ' [לה:] אומרת ששמן טפל לפת, ומשמע שכל מאכל המלפת מאכל אחר מוגדר כטפל אף שיש הנאה גם מהמלפת. ניתן להוכיח דין זה גם מהראשונים [רש"י (מא: ד"ה אין טענין ברכה), רשב"א (ד"ה אמר רב פפא) וראשונים נוספים] המסבירים ש"דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה אין טעונים ברכה לא לפנייהם ולא לאחרייהם" מדין עיקר וטפל.

מליחותו של המליח, מברך על הפת³. את המשנה יש להעמיד שאוכל פירות גנוסר⁴, שהם חשובים מבחינה אובייקטיבית יותר מהפת, ולכן מברך עליהם ופוטר את הפת⁵.

מתוס' [ד"ה באוכלין] משמע שהם מפרשים כדרך השנייה. תוס' מקשים על הגמ' המעמידה את המשנה באוכלי פירות גנוסר, מדוע מברך על המליח, והרי גם המליח וגם הפת טפלים לפירות גנוסר? מוכח משאלתם שהם מפרשים שבאוכל פירות גנוסר, מליח ופת, הברכה על הפירות פוטרת גם את המליח וגם את הפת. לדעת התוס', רק במקרה שלא נפטר המליח בברכת הפירות [לקמן נרחיב במקרה זה], מברך על המליח ופוטר את הפת.

מדברי התוס' משמע שמליח יכול לפטור פת אף שאינו חשוב, אך זאת רק כשחייב לאכול מליח להפיג טעם הפירות, ברם כשאוכל מליח ופת בלבד, דעתו על הפת והמליח מלפת אותו, וברכת הפת פוטרת את המליח⁶.

את יסוד הדין שברכה על העיקר פוטרת את הטפל לו ניתן להבין באחת משתי דרכים: א. הטפל חייב בברכה, אבל ברכת העיקר פוטרת את הטפל. ב. הטפל אינו מחייב ברכה; הברכה היא על ההנאה, ודבר שאינו נאכל לעצמו, אלא לצורך דבר אחר אינו מחייב ברכה. בין שתי הדרכים הללו יש שלוש נפקותות: א. מי שבירך על עיקר ולא התכוון לפטור את הטפל, ורק לאחר אכילת העיקר החליט שזקוק הוא לטפל - לפי הדרך הראשונה חייב לברך

³ מקור נוסף לכך שפת מוגדרת כ"עיקר" אף כשדעת האדם שהיא תלפת מאכל אחר, עולה גם מדברי הרי"ף. הרי"ף [נה] מסכם את סוגיית אניגרון להלכה, וכותב: "שמך זית מברכין עליו בורא פרי העץ. ודוקא היכא דחשש בגרונו ושתי ליה על ידי אניגרון דהוי ליה שמך עיקר... אבל היכא דאכיל ליה על ידי הפת הויא ליה פת עיקר ושמך טפל...". משמע מדברי הרי"ף, שאם אוכל שמן ופת, מברך על הפת ופוטר את השמן, אפילו כשדעתו לרפואה, ורצונו בשמן [כך מפרש הב"ח (סי' ריב ד"ה ואיכא להקשות) את דברי הרי"ף, וכך פירש כבר הרא"ה (לה: ד"ה אמר)]. תלמידי רבינו יונה [כה. ד"ה ומאי] מתקשים בדברי הרי"ף ולא פירשו שפת מוגדרת כעיקר אף כשדעתו לשמן, משמע שהם מבינים שהרי"ף מפרש את הסוגיה כפירוש התוס' [ודלא כב"ח המפרש שתלמידי רבינו יונה סוברים כרש"י (עיין הערה 5 להלן)].

עיקרון זה, שהגדרת עיקר וטפל אינה תלויה בדעתו של האדם בלבד, נפסק ברמ"א (סי' ריב סע' א) על פי דברי האגור [סי' רצח]: "אם היה אחד מהן עיקר שבשבילו מתחיל האכילה - מברך על העיקר, כדתניא: היו לפניו צנן וזית מברך על הצנן ופטור על הזית. כמה דברים אמורים בזמן שהיה הצנן עיקר וחביב, אבל אם הצנן עיקר ולא חביב מברך על הזית וחוזר ומברך על הצנן". מאכל חביב אינו יכול להיות מוגדר כ"טפל" ולכן אינו נפטר בברכה שמברך על ה"עיקר" [עיין בגר"א (אות ה) המקשה כמה קושיות על דין זה ודוחהו, ועיין במגן אברהם (סק"ג) המפרש את דברי האגור בדרך אחרת, ולפי דבריו עיקר שאינו חביב פוטר טפל חביב. מקור דברי האגור הוא בדברי האור זרוע (ח"א סי' קעו) אך שם יש שורות נוספות שנשמטו בדברי האגור, וכנראה שחל בספר האגור שיבוש "מחמת הדומות". המגן אברהם והגר"א ברוחב דעתם כיוונו לאמת שיצאה מקולמוסו של האור זרוע].

⁴ המשנה קוראת לפירות גינוסר מליח משום שדרך לאוכלם עם הרבה מלח [כך משמע מהסברם של תלמידי רבינו יונה (לב. ד"ה גמ'), וכך ביאר בדבריהם ה"י (סי' ריב סק"א)].

⁵ הב"ח (סי' ריב סע' ב ד"ה אבל ה"ר יונה) מפרש שגם תלמידי רבינו יונה סוברים כך, והמגן אברהם [שם סק"ב] חולק עליו. לעיל [בהערה 3] הבאנו ראיה לשיטת המגן אברהם.

⁶ גם מדברי הרמב"ם [פ"ג ה"י] מדויק כשיטת התוס', זו לשונו: "כיצד היא הטפלה שאינה מעורבת, הרי שצריך לאכול דג מליח ואלה הפת עמו כדי שלא יזיק המלח גרונו ולשונו - הרי זה מברך על המליח ופוטר את הפת, מפני שהפת טפלה לו. וכן כל כיוצא בזה". מהלשון "צריך" משמע שהיה חייב לאכול דג מליח כדי להפיג טעם הפירות וכד'. הטור [סי' ריב] אינו משתמש בלשון זה, ופוסק: "ואפילו פת שהוא חשוב מכל, אם הוא טפל כגון שאוכל דג מליח ואוכל פת עמו שלא יזיקנו בגרונו - מברך על הדג ופוטר הפת, כיון שהוא טפל". עיין באחרונים המארכים בביאור דברי הטור.

על הטפל, כיוון שברכת העיקר לא פטרה את הטפל; לפי הדרך השנייה, הטפל פטור מברכה בכל מקרה. ב. האוכל את הטפל לפני העיקר - לפי הדרך הראשונה, חייב לברך על הטפל, שאין ברכה הפוטרת אותו; לפי הדרך השנייה, אינו מברך על הטפל, שטפל אינו חייב בברכה. ג. אכל את העיקר ללא ברכה, ונזכר בכך אחר שגמר את אכילת העיקר ולפני אכילת הטפל - לפי הדרך הראשונה, כיוון שלא בירך על העיקר חייב לברך על הטפל; לפי הדרך השנייה, טפל אינו חייב בברכה, אף כשלא בירך על העיקר.

תוס' [ד"ה באוכלין] מתייחסים לנפקא מינה הראשונה. הזכרנו לעיל שתוס' מקשים מדוע המשנה אומרת שמברך על המליח, והרי פירות גנוסר הם העיקר הפוטר גם את המליח? מתרצים התוס' בתירוצם השני: "בשעה שאכל פירות גנוסר לא היה שם עדיין מליח ופת, ולא היה יודע שיחלש לבו מחמת המתקות". תוס' סוברים שברכת העיקר פוטרת רק מאכלים שהיו בדעתו בשעת הברכה, מוכח כדרך הראשונה שטפל חייב בברכה וברכת העיקר פוטר⁷.

מבעל המאור [כט.] משמע שהוא חולק על התוס'. בעל המאור מסביר, שבסוגיית דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה רב פפא מחדש, שאפילו דברים שלא היו בשעת הברכה ולא היו בדעתו בשעת הברכה נפטרים בברכה הלחם. הרי שלדעתו טפל מופקע מברכה, ולכן פטור אף אם לא היה בדעתו⁸.

תרומת הדשן [סי' לא] מתייחס לנפקא מינה השנייה. תרומת הדשן מחדש, שכשאוכל את הטפל לפני העיקר, מברך על הטפל "שהכל". הבית יוסף [סי' ריב סע' א ד"ה כתוב בתרומת הדשן] אינו מקבל את חידושו של תרומת הדשן, ולדעתו במקרה שמברכים על הטפל, יש לברך עליו את ברכתו המקורית. הדרכי משה [שם אות ב] מסביר את תרומת הדשן: החיוב לברך הוא גם מפני שאסור ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה וגם מפני שחובה לשבח את הקב"ה על כל מין ומין שאוכלים. טפל מופקע לחלוטין מחיוב ברכה על כל מין ומין, ואם הוא נאכל לפני העיקר ולכן אינו נפטר בברכה עליו, חייב רק ב"שהכל" כדי שלא יינה מהעולם בלא ברכה.

סיכום

סוגייתנו עוסקת בדינם של שני מאכלים שונים שאחד טפל לשני, וקובעת שברכת העיקר פוטרת את הטפל. הגדרת עיקר וטפל במקרה זה היא סובייקטיבית ותלויה בדעתו העכשווית של האוכל. אם רצונו במליח והפת מיועדת להפיג המליחות בלבד - מברך על המליח, ואם רצונו לשבוע והמליח מיועד להטעים את הפת - מברך על הפת.

⁷ גם לפי התירוצן הראשון של התוס', ששינה את מקומו בין אכילת הפירות לאכילת המליח, הטפל חייב בברכה וברכת העיקר פוטר. ההבדל בין שני התירוצים הוא שלפי השני ברכת העיקר פוטרת רק דברים שכיוונו עליהם בשעת הברכה, ולפי התירוצן הראשון ברכת העיקר פוטרת אף דברים שלא כיוונו עליהם בשעת הברכה, אך היא אינה יכולה לפטור דברים שאכל במקום אחר, שהרי שינוי מקום מצריך לחזור ולברך.

⁸ אמנם, ניתן לומר, שבעל המאור אמר את דבריו רק לגבי פת, כיוון שברכת "המוציא" היא ברכה על הסעודה כולה, ולכן פוטרת אף דברים שלא היו בדעתו בשעת הברכה, אבל עיקר הפוטר את הטפל, פוטר רק כשהטפל לפניו או בדעתו בשעת הברכה. אולם מהלשון "קא משמע לן כיון דטפלה ניהו לא בעי ברכה" משמע שהדין קיים בכל הטפלים.

אמנם, לדעת רש"י, חשיבות הפת גורמת לכך שברכתה אינה תלויה בדעתו של האוכל, ותמיד מברך עליה ופוטר את המליח. דין המשנה קיים לדעתו בפירות גנוסר בלבד, שחשיבותם גדולה יותר מחשיבות הפת.

את פטור "טפלה שאינה מעורבת" מברכה, ניתן להבין בשתי דרכים: א. הטפל חייב בברכה, אבל ברכת העיקר פוטרתו. ב. טפל אינו מחויב בברכה.

הלכה

סוגיה זו עשירה בפרטי הלכה מעשיים, ולכן נסכם את את הנקודות העיקריות להלכה:
 א. שני מאכלים שאינם מעורבים זה עם זה - מברכים על כל אחד את הברכה שלו, אלא אם דעתו של האוכל על מאכל אחד והשני טפל לו, כלומר מיועד ללפתו בלבד [שו"ע סי' ריב סע' א].
 ב. ברכת המאכל העיקרי פוטרת את ברכת המאכל הטפל רק כשהטפל מיועד לצורך העיקר בלבד. אם האוכל מעוניין גם במאכל הטפל, מברכים גם עליו, למרות שהמאכל הטפל מיועד ללוות את המאכל העיקרי. לפיכך האוכל בשר עם אורז ועם ירקות, מברך גם על הבשר, גם על האורז וגם על הירקות, ואין אומרים שהאורז והירקות מיועדים ללפת את הבשר בלבד⁹.

ג. הרמ"א [שם] סובר שעיקר אינו פוטר טפל חביב, ולכן מברכים על שניהם. המגן אברהם [סק"ג] והגר"א [אות ה] דוחים שיטתו, והמשנה ברורה [סק"ה] פוסק כמותם [עיין הערה 3].
 ד. כשאוכל את הטפל לפני העיקר, לדעת הבית יוסף [סי' ריב סע' א ד"ה כתוב בתרומת הדשן] מברכים עליו את ברכתו המקורית ולדעת הרמ"א [שם] מברכים עליו "שהכל".
 ה. נחלקו האחרונים אם פת יכולה להיות טפלה. המגן אברהם [סי' רב סק"ח] פוסק שהחש בגרונו ומטבל פתו בשמן מברך על השמן ופוטר את הפת, הב"ח [שם סע' ב ד"ה ונראה] פוסק שמברך על הפת ופוטר את השמן. המשנה ברורה [סי' רב סק"ט] מביא את שתי הדעות ואינו מכריע¹⁰.

ו. קרקר וכד' [רקיין בלשון השו"ע] ששמים עליו מיני מרקחת, אם הם נאפים יחד הרי הם מוגדרים כמאכל אחד, ומברכים עליהם ברכה אחת. כשהקרקר מיועד רק כדי שלא יטנפו את הידיים - מברכים על מיני המרקחת, ופוטרם את הקרקר. כשמעוניינים בטעמו של הקרקר - מברכים עליו, כיוון שהוא מחמשת המינים, ופוטרם את מיני המרקחת [משנה ברורה סי' קסח סקמ"ה].

ז. כשאופה את הקרקר לבדו, ואחר כך מניח עליו מיני מרקחת, הרי כאן שני מאכלים נפרדים. כשהקרקר מיועד להחזיק את מיני המרקחת - מברכים רק על מיני המרקחת, כשהוא טעים בפני עצמו - מברכים על כל אחד בנפרד [משנה ברורה שם].

⁹ הפרי מגדים [סי' רה אשל אברהם אות ז, מובא במשנה ברורה סק"ג] פוסק שמברכים על הירקות הבאים עם הבשר מפני "דעיקרן לשביעה ולמזון", משמע שאין מברכים עליהם כשהם מיועדים רק להטעמת הבשר. מלשון הרמב"ם [ראה לעיל הערה 6] משמע שמברכים עליהם גם כשהם מיועדים רק להטעמת הבשר.

¹⁰ אולם המשנה ברורה [סי' ריב סק"ה] פוסק שמי ששתה יין שרף ואוכל לאחר מכן מעט פת להפיג חריפותו אינו מברך על הפת, ואינו מציין שהב"ח חולק על כך.